

Ц (1939–1945)
ИВИЛНЕ
ЖРТВЕ
ДРУГОГ
СВЕТСКОГ
РАТА

УРЕДНИЦИ

Маријана Станковић

Др Алексеј Јурјевич Безугољни

Крагујевац 2023.

ЦИВИЛНЕ ЖРТВЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА (1939–1945)

Уредници издања
Маријана Станковић
Др Алексеј Јурјевич Безугољни

*

Редакција
Др Олга Манојловић Пинтар
Др Александар Стојановић
Др Ненад Антонијевић
Др Ненад Лајбенишпергер
Др Алексеј Јурјевич Безугољни
Др Алексеј Вјачеславович Лучкин
Маријана Станковић
Немања Јовановић (секретар)

*

Рецензенти
Проф. др Алексеј Тимофејев
Пуковник проф. др Далибор Денда
Др Давор Стипић

*

Издавач
Спомен-парк „Крагујевачки октобар“

*

За издавача
Маријана Станковић

*

Лектор и коректор
Виолета Јовичинац Петровић

*

Ликовно-графичка припрема
Др ум. Никола Говедарица

Спомен-парк „Крагујевачки октобар“ у Крагујевцу, 2023.

Сва права задржана. Ниједан део ове књиге не може бити репродукован, преснимаван или преношен било којим средством – електронским, механичким, копирањем, снимањем или на било који други начин, без претходне сагласности аутора или издавача.

ЦИВИЛНЕ ЖРТВЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА (1939–1945)

Преводилац за руски језик
Виолета Јовичинац Петровић

Преводилац за енглески језик
Др Татјана Грујић

*

ISBN
978-86-80947-91-4

*

Техничка подршка
Марија Табаковић
Велибор Смоловић
Зоран Марковић

*

Штампа
Графика Галеб, Ниш

*

Тираж
50

Спомен-парк „Крагујевачки октобар” у Крагујевцу, 2023.

Сва права задржана. Ниједан део ове књиге не може бити репродукован, преснимаван или преношен било којим средством – електронским, механичким, копирањем, снимањем или на било који други начин, без претходне сагласности аутора или издавача.

САДРЖАЈ / СОДЕРЖАНИЕ

РЕЧ УРЕДНИКА / СЛОВО СОРЕДАКТОРОВ _____ 9

I АНАТОМИЈА ФАШИСТИЧКОГ ТЕРОРА I АНАТОМИЯ ФАШИСТСКОГО ТЕРРОРА

Алексеј Јурјевич Безугољни / Алексей Юрьевич Безугольный
Демографски губици становништва СССР на окупираној територији
Демографические потери населения ссср на оккупированных
территориях _____ 13

Драган Цветковић / Драган Цветкович
Жене у губицима цивила са територије окупиране Србије
Страдания женщин среди гражданского населения на территории
окупированной Сербии _____ 23

Евгениј Фјодорович Кринко / Евгений Федорович Кринко
Страдање цивила јужних региона РСФСР под немачком окупацијом
за време Великог отаџбинског рата
Потери населения южных регионов РСФСР от нацистской оккупации
в годы Великой Отечественной войны _____ 53

Небојша Стамболија / Небойша Стамболия
Жртве Другог светског рата у Моравском округу
Страдания гражданского населения в Моравской области во время
Второй мировой войны _____ 71

Борис Томанић / Борис Томанич
Концентрациони логор на Метинем брду у Крагујевцу
Концентрационный лагерь в поселении
Метин холм в г. Крагуевац _____ 97

II ПОЛИТИКА ОКУПАЦИОНИХ РЕЖИМА И ЊИХОВИХ САРАДНИКА ПРЕМА ЦИВИЛНОМ СТАНОВНИШТВУ II ПОЛИТИКА ОККУПАЦИОННОЙ ВЛАСТИ И ЕЁ СТОРОННИКОВ В ОТНОШЕНИЕ ГРАЖДАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ

**Бојан Арбутина и Биљана Марцојевић / Боян Арбутина и Биляна
Марцоевич**
Јурај Шпилер – злочини и казна (1941–1949)
Юрай Шпилер – преступления и наказание (1941–1949) _____ 121

Душан М. Бојковић / Душан М. Бойкович
Злочини албанских колаборациониста почињени током Другог
светског рата на тлу Југославије према подацима Државне комисије
за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача
Преступления, совершенные албанцами на территории Югославии
в период Второй мировой войны по данным Государственной
комиссии по расследованию преступлений оккупантов и их
припешников _____ 145

Предраг Илић / Предраг Илич

Однос окупационог режима према страдамом и поробљеном цивилном становништву у Крагујевцу на примеру архивске грађе фонда Поглаварства града Крагујевца 1941–1944. године
Архивные материалы фондов городского правления г. Крагуеваца как источник информации и фактов, свидетельствующих об отношениях оккупационной власти к гражданскому населению, попавшему в плен или страдавшему в период 1941–1944 гг _____ 169

Леонид Абрамович Тјорушкин / Леонид Абрамович Терушкин

Трагање, проучавање и коришћење сведочења о злочинима нацистичког окупационог режима на територији СССР, на основу истражених личних и породичних архива
Поиск, изучение и использование свидетельств о преступлениях нацистского оккупационного режима на территории СССР, на основании исследованных личных и семейных архивов _____ 189

III ЖРТВЕ ГЕНОЦИДА И МАСОВНИХ ЗЛОЧИНА

III ЖЕРТВЫ ГЕНОЦИДА И МАССОВЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Сања Петровић Тодосијевић / Саня Петрович Тодосиевич

Холокауст у мемоарским делима Григорија Глише Бабовића (1886–1961)
О холокосте в мемуарах Григория Глиши Бабовича (1886–1961) _ 209

Небојша Озимић / Небойша Озимич

Прогон и стрељање Рома из нацистичког концентрационог логора на Црвеном крсту у Нишу (1941–1944)
Преследование и убийства цыганского населения в нацистском концлагере в районе Црвени крст в г. Ниш (1941–1944) _____ 247

Маријана Т. Мраовић / Маријанна Т. Мраович

Фундус Војног архива као сведочанство страдања српског цивилног становништва са територије Независне државе Хрватске 1941–1945. године
Фонды Военного архива как надежные источники для изучения обстоятельств гибели гражданского населения на территории Независимого Государства Хорватии 1941–1945 гг _____ 263

Милутин Живковић и Раде Ристановић / Милутин Живкович и Раде Ристанович

Страдање старорашких Срба и муслимана у Другом светском рату (1941–1945)
Гибель сербов и мусульманского населения на территории бывшего государства Старая Рашка во Вторую мировую войну (1941–1945) __ 289

IV ЦИВИЛНЕ ЖРТВЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У ЈАВНОМ ПРОСТОРУ И ЕДУКАЦИЈИ

IV ГРАЖДАНСКИЕ ЖЕРТВЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В ПУБЛИЧНОМ ДИСКУРСЕ И В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Веселинка Кастратовић Ристић / Веселинка Кастратович Ристич

Дуго путовање до Музеја - од настанка до трезорирања предмета
Долгий путь в музей – от предмета быта до музейного экспоната _317

Славко Степановић / Славко Степанович
Обележавање крагујевачког октобра од ослобођења града до оснивања Меморијалног комплекса (1944–1953) – приказ из штампе и грађе Историјског архива Шумадије Крагујевац
Отмечание Крагуевацког октября в период после освобождения города до дня основания Мемориального заповедника: о чем писали в прессе и что можно узнать во фондах Исторического архива Шумадии _____ 333

Зоран Јањетовић / Зоран Јанетович
Чије жртве? Покушај категоризације жртава Другог светског рата на тлу Југославије и питање „коришћења“ жртава током раздобља социјализма
Кто виноват в жертвах? Попытка категоризации жертв Второй мировой войны на территории Югославии и вопрос их «использования» в период социализма _____ 357

Нада Бањанин Ђуричић / Нада Банянин Ђуричич
Персонализација жртве као дидактичка стратегија образовања о Холокаусту
Персонализация жертв в целях обучения учащихся знаниям о Холокосте _____ 379

V ПРИЛОЗИ

V ПРИЛОЖЕНИЕ

Ана Панић / Анна Панич
Ликовни радови који тематизују нацистичке логоре из фонда Музеја Југославије Ликовни радови који тематизују нацистичке логоре из фонда Музеја Југославије
Предметы изобразительного искусства по теме нацистских концлагерей из фондов и собраний музеев Югославии _____ 407

РЕЦЕНЗИЈЕ / РЕЦЕНЗИИ _____ 433
О АУТОРИМА / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ _____ 444
ИНДЕКС ИМЕНА / УКАЗАТЕЛЬ ИМЕН _____ 454

Др САЊА ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ

Виша научна сарадница

Институт за новију историју Србије, Београд

ugansp@gmail.com

ХОЛОКАУСТ У МЕМОАРСКИМ ДЕЛИМА ГРИГОРИЈА ГЛИШЕ БАБОВИЋА (1886–1961)*

*Неки ме чудни осећај обузео седећи
у богомољи бившег народа – кога више у Шапцу нема.
Григорије Глиша Бабовић***

Апстракт: Рад представља покушај да се укаже на значај два дела мемоарског карактера – Дневник 1941–1945 (2005) и Летопис Шапца 1933–1944 (2010) – Григорија Глише Бабовића (1886–1961) за проучавање Холокауста на простору немачког окупационог подручја у Србији, са посебним освртом на геноцид који је током Другог светског рата почињен над шабачким и Јеврејима емигрантима припадницима Кладовског транспорта. У раду ће се указати на значај који је Бабовићево дело имало на формулисање научног дискурса о Холокаусту у српској и југословенској историографији. Посебно ће се скренути пажња на изворни значај Бабовићевог дела за проучавање одређених фаза у спровођењу Холокауста у окупираној Србији.

Кључне речи: Григорије Глиша Бабовић, Дневник 1941–1945, Летопис Шапца 1933–1944, Холокауст, Јевреји, Кладовски транспорт, Други светски рат, окупација, Србија, историографија.

* Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години бр. 451-03-47/2023-01/200016 од 3. 2. 2023.

** Григорије – Глиша Бабовић, *Дневник 1941–1945*, (Рума, Шабац: Српска књига, Шабачко-ваљевска епархија, ЈИП „Глас Подриња“, 2005), 530.

Савременик

Већина сећања на Холокауст, односно на злочин који је почињен над припадницима јеврејског народа који су априла 1941. живели или су се затекли на територијама које су улазиле у састав немачке окупационе зоне у Србији забележена је у годинама после окончања Другог светског рата. Документовање злочина почињеног над припадницима јеврејског народа кроз форму сећања на простору целог европског континента било је изузетно значајно због „анатомије“ и „тоталности“ злочина у ком су уништене не само бројне јеврејске заједнице широм Европе, већ и многи трагови њиховог вековног трајања на простору европског континента. Поред тога, злочинци оличени у различитим окупационим формацијама потпомогнутим марионетским режимима и колаборационистичким управама трудили су се да униште што већи број трагова о почињеном злочину. Сећања преживелих на живот пре рата, као и на злочин почињен током рата, представљају драгоцене историјске изворе без којих би било незахвално проучавати историју јеврејског народа, са посебним акцентом на Холокауст у ком је, ако говоримо о простору немачког окупационог подручја у Србији, убијено 81,92% припадника предратне јеврејске заједнице.¹

Ако се изузму, широј јавности добро позната, четири писма београдске Јеврејке Хилде Дајч настала у периоду од 7. децембра 1941. до почетка фебруара 1942. године у Јеврејском логору Земун², односно у логору који је немачка окупациона

1 Јеврејски историјски музеј и Савез јеврејских општина Србије објавили су 2001–2009. пет томова сећања преживелих Јевреја са простора целе бивше Југославије под називом *Ми смо преживели: Ми смо преживели...*, ур. Aleksandar Gaon (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 2001); *Ми смо преживели...*2, ур. Aleksandar Gaon (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2003); *Ми смо преживели...*3, ур. Aleksandar Gaon (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2005); *Ми смо преживели...*4, ур. Aleksandar Gaon (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Srbije, 2007); *Ми смо преживели...*5, ур. Aleksandar Gaon (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Srbije, 2009).

2 Прва три писма Хилде Дајч власништво су Јеврејског историјског музеја у Београду, док је четврто писмо у поседу Историјског архива Београда: <http://www.open.ac.uk/socialsciences/semelin/sr/hilda-dajc.php> (датум приступа 29. март 2023).

власт са простора немачке окупационе зоне у Србији формирала децембра месеца 1941 (како би исти послужио за спровођење „коначног решења“ у окупираној Србији, што ће се десити до почетка маја 1942. године) – данас не постоји ни једно публикувано сећање жртве или преживелог Холокауст почињен на тлу немачке окупационе зоне у Србији током Другог светског рата.

Због недостатка историјских извора „из прве руке“, посебну пажњу заслужују ретка сведочанстава савременика, насталих за време Другог светског рата на простору немачке окупационе зоне у Србији која сведоче и о геноциду почињеном над припадницима јеврејског народа. Поред драгоценог сведочанства Драгутина Ј. Ранковића, приређеног у оквиру монографске студије Наташе Милићевић и Душана Никодијевића под називом *Свакодневни живот под окупацијом. Искусство једног Београђанина 1941–1944* (2011),³ два рукописа свештеника Српске православне цркве (а након Рата и писца за децу), Григорија Глише Бабовића – *Дневник 1941–1945* (2005)⁴ и *Летописа Шапца 1933–1944* (2010),⁵ о којима ће у овом раду бити више речи – ова сећања представљају историјске изворе без преседана. Бабовићево трауматично сведочанство исказано, пре свега, кроз странице ратног дневника Шапца представља изузетан осврт на рат и терор – посебно на терор који је спровођен над Јеврејима – јер га не препознаје у фрагментима, већ у континуитету.

Иако фокусирано махом на ратне прилике у Шапцу, Бабовићево сведочанство представља драгоцен историјски извор о спровођењу Холокауста на простору окупиране Србије, имајући у виду да су окупационе смернице за спровођење геноцида над Јеврејима биле исте у свим деловима окупационе зоне (као што је и исход Холокауста, без обзира на различите „динамике спровођења“ злочина, био исти у различитим окупационим зонама како на простору данашње Републике Србије, тако и

3 Наташа Милићевић, Душан Никодијевић, *Искусство једног Београђанина 1941–1944*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011).

4 Г. Г. Бабовић, н. д.

5 Григорије Бабовић, *Летопис Шапца 1933–1944*, приредила Сања Петровић Тодосијевић, (Београд, Шабац: Институт за новију историју Србије, Библиотека шабачка, 2010).

на простору читавог југословенског ратишта, али и шире). Вредност Бабовићевог исказа добија на значају ако се узме у обзир чињеница да је, као савременик, оставио драгоцену сећање на Јевреје емигранте – припаднике Кладовског транспорта које је на путу до Палестине почетак Другог светског рата затекао у Шапцу. Иако је избегличко искуство средњоевропских Јевреја који су се септембра месеца 1940. године затекли у Шапцу, верујући да ће га релативно брзо напустити, остало сачувано у бројним писмима припадника Транспорта публикованим у књизи *Неуспело бекство* (2004)⁶ – Бабовићева сећања похрањена како у *Дневнику* тако и у *Летопису* представљају „продужени глас прогнаних“ чија су писма успостављањем окупационог режима „престала да стижу“ између осталог и због тога што су већ јула месеца 1941. постали заточеници првог логора за Јевреје успостављеног на тлу немачке окупационе зоне у Србији односно Јеврејског логора у баракама понтоњеријског пута у Шапцу на Сави.⁷

Сведок

Григорије Глиша Бабовић родио се 4. фебруара 1886. у селу Оролик, у близини града Вуковара у Хрватској. Православну српску богословију завршио је 1911. у Сремским Карловцима, где је неко време, пошто се оженио, остао на служби. Након краћег службовања у Босуту у близини Сремске Митровице вратио се у Вуковар, а затим и у Негославце, где се као свештеник задржао од 1913. до 1933; затим је, на сопствену молбу, премештен

6 Gabriele Anderl, Walter Manoschek, *Neuspelo bekstvo. Jevrejski „Kladovov – transport“ na putu za Palestinu 1939-42*, (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2004). Види и у: Сања Петровић Тодосијевић, „Читалачки дани Карла Криса и Валтера Клајна. Јеврејске избеглице из кладовског транспорта у Шапцу (1940-1941)“, *Традиција и трансформација. Транснационална искуства југословенске историје*, Зборник радова, ур. Олга Манојловић Пинтар, Вера Гудац Додић, 269–298, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2019);

7 Види више у: Сања Петровић Тодосијевић, „Јеврејски логор у Шапцу на Сави као централно место у процесу спровођења Холокауста у Шапцу и околини (јул 1941–јануар 1942)“, *Србија 1941. године. Зборник научних радова*, уредница Кристина Јоргић Степановић, 97–116 (Крагујевац, Београд: Спомен-парк „Крагујевачки октобар“, Музеј жртва геноцида, 2023).

у Шабац, у коме ће га осам година касније затећи почетак Другог светског рата у Југославији. Григорије Глиша Бабовић објавио је свој први рад, приповетку *Сеоски одбори*, 1921. у *Илустрованом листу*. Када је, по сопственим речима, „по наређењу виших црквених власти“, 1933. почео да води градски дневник који ће преточити у *Летопис Шапца*, Глиша Бабовић је већ имао одређено списатељско искуство. Ратне године које је провео у Шапцу, дубоко замишљен, не само као свештеник већ и као хуманиста, над судбином Града, грађана али и читавог човечанства, обилато је користио за писање ратног дневника града који залази и у прву годину пораћа – што му још више даје на значају као историјском извору. Свој приповедачки таленат, Бабовић није утишао одласком у свештеничку пензију, 1954. Напротив, тада је почела његова друга каријера – каријера писца за децу. Своју прву збирку приповедака за децу *Дедине приче*, Бабовић је објавио 1952. г. Велика част му је указана 1959, када је на предлог песникиње Мире Алечковић и писца Бранка Ђопића постао члан Удружења књижевника Србије односно Савеза књижевика Југославије. Годину дана касније држава му је признала статус уметника. Умро је 1961. у Шапцу, где је и сахрањен на Камичком гробљу.⁸

Иако су два важна историјска извора мемоарског типа из пера Григорија Глише Бабовића публикована у целини тек 2005. и 2010. године,⁹ Бабовићев рад није био искључен из текстова

8 Више о биографији Григорија Глише Бабовића у: Сања Петровић Тодосијевић, „Савременик (уместо Предговора)“, *Летопис Шапца 1933–1944*, приредила Сања Петровић Тодосијевић, 5–10 (Београд, Шабац: Институт за новију историју Србије, Библиотека шабачка, 2010).

9 Захваљујући Бошку Бабовићу, сину Григорија Глише Бабовића, рукопис *Летопис Шапца* постао је део збирке Завичајног одељења Библиотеке шабачке 1983. године. *Летопис* се састоји из два дела. Први део обухвата историју града Шапца од његовог оснивања до 1933. г. Писан је (према редоследу и подацима које Бабовић даје у Предговору рукописа) на основу *Историје Шапца* Николе Савића и допуњен подацима из дела Стојана Новаковића, проте Матеје Ненадовића, Јоакима Вујића, Милана Ђ. Милићевића, Јанка Јовановића, *Споменице стогодишњице Шабачке гимназије*, дела Младена Ст. Ђуричића, Драже Петровића, *Споменице* објављене поводом стогодишњице Шабачке цркве, *Летописа шабачке парохије* Марка Митића, *Споменице* Роберта Толингера, шабачких листова: *Гласа цркве* и *Шабачког гласника*, црквених богослужбених књига, записника са седница црквене општине, натписа са локалних надгробних споменика, података из дела Вартоломеа

објављиваних у локалној штампи и стручној периодици, али ни из обимнијих студија посвећених, пре свега, историји Шапца, насталих у периоду постојања социјалистичке Југославије. Последња констатација важи, пре свега, за Бабовићев ратни дневник. Бабовићева мемоаристика препозната је, пре свега, као један од фундаменталних историјских извора за проучавање ратних прилика у окупираном Шапцу и у окупирној Србији тек почетком шездесетих година 20. века тј. скоро двадесет година од завршетка Другог светског рата. Делови *Дневника 1941–1945.* најпре су под називом *Шабац под окупацијом (дневник 1941–1944)* објављени у више наставака током 1962. у локалном шабачком листу *Глас Подриња* – да би, затим, у два наврата (1965. и 1966) били публиковани у *Годишњаку Историјског архива Шапца*.¹⁰ Највеће заслуге за увођење Бабовићевог, пре свега, *Дневника*, у историографију припада Станоју Филиповићу, аутору књиге *Логори у Шапцу* (1967)¹¹ Обимније коришћење Бабовићевих дневничких белешки у научним публикацијама тек од друге половине шездесетих година 20. века може се разумети у светлу успостављања нових смерница у спровођењу политике сећања на Други светски рат. Још крајем педесетих година 20. века у Србији и Југославији долази до формирања читавог низа музејских и научних институција (института) основаних с циљем проучавања историје Другог светског рата.

Куниберга, Мите Петровића, Тихомира Ђорђевића, Тихомира Остојића, Вука Стефановића Караџића, Доситеја Обрадовића и Антонија Поповића. Други део *Летописа* кога чине интегрални Бабовићев текст комбинован са мноштвом новинских чланака из локалних и других листова (као што су *Подрински весник*, *Шабачки гласник*, *Глас Подриња*, *Политика*, *Правда*, *Време*, *Ново време* и *Српски народ*, али и бројне фотографије, разгледнице, поштанске марке, плакати, јавни прогласи, саопштења) обухвата период од марта 1933. до октобра 1944. тј. од доласка Бабовића на службу у Шабац до његовог ослобођења у Другом светском рату 23. октобра 1944. Приређено издање Бабовићевог *Летописа* обухвата други део рукописа, онај у коме се прате дешавања од марта 1933. до октобра 1944. г.

10 Глиша Бабовић, „Шабац под окупацијом. 1942. година (Дневник од 1941–1944. године)“, *Годишњак Историјског архива* 2/1965, 49–126; Глиша Бабовић, „Шабац под окупацијом. 1944. година (Дневник од 1941–1944. године)“, *Годишњак Историјског архива* 3/1966, 279–344.

11 Stanoje Filipović, *Logori u Šarpcu*, (Novi Sad: Novinsko preduzeće „Dnevnik“, 1967).

Тако је (1959) основан Музеј револуције народа и народности Југославије (данас Музеј Југославије), као израз нове фазе политике сећања социјалистичке Југославије која је требало да послужи конституисању делимично измењеног политичког и идеолошког наратива у односу на онај који је био доминантан у првим годинама по ослобађању Србије и Југославије а којим је доминирао мотив партизанске борбе као извор идентитета и патриотске свести југословенских грађана и грађанки. Иако ће борба партизана заузимати централно место у процесу идентификације колектива са прецима и слободарским традицијама током читавог периода постојања социјалистичке Југославије, од друге половине педесетих година 20. века долази до делимичне трансформације разумевања партизанске борбе као оне која је искључиво дефинисала страдања током Другог светског рата. Овакво разумевање жртве Другог светског рата – поготово у оним деловима Југославије који не баштине сећање на велике битке, већ, пре свега, сећања на масовно страдање цивилног становништва и масовно страдање оних припадника партизанског покрета који су своје животе окончали као жртве бројних затвора и логора – довело је временом и до јасније артикулисане реакције јавности која је захтевала да се тзв. „жртва фашистичког терора“ (што је био синоним за неборачку жртву у социјалистичкој Југославији) јасније профилише у јавном простору и у званичној политици сећања. Може се рећи да је оснивањем (1959) градских секција бивших политичких затвореника, интернираца и депортираца при градским одборима Савезног удружења бораца Народноослободилачког рата (СУБНОР), кровне организације за дефинисање политике сећања на Други светски рат било кључно за формирање радних група за већи број затвора и логора који су постојали широм окупираних Србије и Југославије па и логора који су постојали на територији града Шапца.¹² Тако су и делатност Историјског

12 Сања Петровић Тодосијевић, „Идентитет отпора. Збирке музеја Југославије као извор за идентификацију заточеника и заточеница Концентрационог логора Бањица“, *Слобода је за нас сан. Тематски каталог предмета из фонда Музеја Југославије који документују живот у логорима и репресивне мере у току Другог светског рата*, ур. Веселинка Кастратовић Ристић, Ана Панић, 47–71, (Београд: Музеј Југославије, 2022), 52–53.

архива у Шапцу – чији су сарадници од шездесетих година 20. века у оквиру Фонда мемоарске грађе почели да сакупљају сећања бивших заточеника сложеног система затвора и логора који је током Другог светског рата постојао на територији града Шапца, као и објављивање књиге Станоја Филиповића, *Логори у Шапцу* – представљали израз нове фазе политике сећања. Обиман рад на сакупљању сећања преживелих био је од кључног значаја и за препознавање до тада недовољно искоришћених историјских извора који су посебно речито говорили у сложеном идентитету жртава Другог светског рата на простору града Шапца. Ратни дневник шабачког свештеника Григорија Глише Бабовића наметао се као незаобилазан историјски извор у контурисању страдања Шапчана и Шапчанки у периоду од 1941. до 1944. године, шабачке јеврејске заједнице али и припадника емигрантског Кладовског транспорта. Бабовићев улазак у историографски исказ био је пресудан за исписивање нових и важних страница историје Другог светског рата не само у Шапцу, већ и на простору окупиране Србије као дела југословенског ратишта.

Након Станоја Филиповића и Драгослав Пармаковић, писац историје Мачванског партизанског одреда (1973) обимно користи изводе из Бабовићевог ратног дневника, објављене, као што је већ наглашено, у локалном шабачком листу *Глас Подриња* (1962) и у *Гласнику Историјског архива у Шапцу* (1965. и 1966) године.¹³ Бабовићеве дневничке белешке представљају важно упориште за разумевање ратних прилика и страдања у Шапцу и у капиталној четворотомној историји града под називом *Шабац у прошлости*, објављеној 1984.¹⁴

Приређивање¹⁵ Бабовићевих мемоарских дела несумњиво је потврдило значај *Дневника 1941–1945.* и *Летописа Шапца 1933–1944.* као значајних историјских извора за проучавање

13 Драгослав Пармаковић, *Мачвански (Подрински) народноослободилачки партизански одред 1941–1944*, (Шабац: Фонд народноослободилачке борбе Подриња, 1973).

14 Група аутора, *Шабац у прошлости IV*, (Шабац: РНИРО „Глас подриња“ – Шабац, 1984).

15 Нажалост, Бабовићев *Дневник 1941–1945.* објављен је без критичког апарата и без јасних напомена о аутору кратке али драгоцене биографије Григорија Глише Бабовића приложене на почетку публикације.

ратних прилика и страдања цивила у Шапцу, али и у целој окупираној Србији. Приређивање поменутих дела посебно је допринело препознавању Бабовићевих сведочанстава као значајан историјски извор за проучавање Холокауста. Може се рећи да се од времена објављивања *Дневника 1941–1945*. Бабовићева мемоаристика користила, пре свега, као извор за проучавање геноцида почињеног над Јеврејима током Другог светског рата. Иако су *Дневник* и *Летопис* драгоцене историјске сведочанства за проучавање различитих сегмената окупације, њихово препознавање као посебно значајних извора за проучавање сасвим конкретног историјског догађаја може се разумети на следећи начин.

Након затишја које је уследило током деведесетих година 20. века у двехиљадитим се појавило више радова различитог обима који су у свом фокусу имали, пре свега страдање шабачких Јевреја али и јеврејских избеглица из средње Европе припадника тзв. кладовског транспорта. Може се закључити да је повећано интересовање, пре свега, великих научних центара за проблематику судбине јеврејских избеглица, која је доста дуго измицала историографији о Холокаусту, скренуло пажњу и на избеглице из кладовског транспорта чија се историја није могла исписати без историје Холокауста на тлу немачког окупационог подручја у Србији па и у Шапцу који је улазио у састав поменуте окупационе зоне. На тај начин је глобални тренд у проучавању Холокауста скренуо пажњу на историју „малог града у унутрашњости Србије” па и на поједине историјске изворе, попут Бабовићевог *Дневника*, који ће постати незобилазни у исписивању нових страница историје Холокауста. Изласком из штампе (1998) књиге Милана Ристовића *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од Холокауста 1941–1945*,¹⁶ – у српској историографији је отворена тема судбине јеврејских избеглица. Свој допринос изучавању поменуте проблематике дали су истраживачи окупљени око округлог стола *Кладово транспорт* који је одржан у Београду у октобру 2002. г.

16 Милан Ристовић, *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941–1945*, (Београд: Службени лист, 1998).

Четири године касније из штампе је изашао *Зборник радова са округлог стола Кладово транспорт, Београд, октобар 2002*, кога је уредио Андреј Митровић.¹⁷ У истом зборнику објављен је рад Милана Кољанина *Последње путовање Кладовског транспорта* којим је поново скренута пажња на значај Бабовића као аутора чија су сведочанства посебно важна за проучавање Холокауста на тлу немачког окупационог подручја у Србији.¹⁸ У међувремену, односно 2003. г. у књижарама се појавила збирка текстова под називом *Шабац и Јевреји у сусрету* коју је уредио Милош Јевтић.¹⁹ Већ наредне (2004) објављена је књига ауторског тандема Габриеле Андерли и Валтера Маношека *Неуспело бекство. Јеврејски „Кладово – транспорт“ на путу за Палестину 1939–42.*²⁰ Три године касније је публикована монографија Валтера Маношека *Холокауст у Србији. Војна окупациона политика и уништавање Јевреја 1941–1942.* у којој је, први пут након 1967. и појаве књиге *Логори у Шапцу*, скренута пажња на значај система логора у Шапцу и околини у процесу спровођења Холокауста на тлу немачког окупационог подручја у Србији.²¹ Све поменуте монографије као изборници радова су имали огроман утицај на продукцију која ће настати после 2010, а која ће се све чешће ослањати и на *Летопис Шапца 1933–1944*. Међу радовима који ће бити објављени у наредном периоду посебно се издваја књига Живане Војиновић, *Аврамова деца* (2015), која представља, до сада, јединствену историју шабачких

17 *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002*, uredio Andrej Mitrović, (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006).

18 Milan Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002*, uredio Andrej Mitrović, 65–101 (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006); Према Станоју Филиповићу (1967), Милан Кољанин користио је Бабовићеве дневничке белешке за потребе писања монографске студије *Немачки логор на Београдском сајмишту 1941–1944* (1992) објављене у једној од најзначајнијих едиција које обрађују тему страдања Југословена у затворима и логорима широм окупиране Европе – ед. *Страдања и отпори* Института за савремену историју из Београда: Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992).

19 *Šabac i Jevreji u susretu*, Zbornik radova, uredio Miloš Jevtić, (Šabac: Makart, 2003).

20 G. Anderl, W. Manoschek, n. d.

21 Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, (Beograd: Službeni list SRJ, 2007).

Јевреја.²² Различити аспекти анатомије али и топографије терора који је спровођен у Шапцу током Другог светског рата анализирани су у радовима Небојше Цвејића, *Отпор и одмазда. Шабачки крај 1941.*²³ и Сање Петровић Тодосијевић, *Однос градског поглаварства у Шапцу према имовини шабачких Јевреја и Јевреја из Кладовског транспорта 1941–1944,*²⁴ *Holocaust With(out) Bullets: The Public and Property of the Jewish People from Šabac and the Kladovo Transport 1941–1944,*²⁵ *Читалачки дани Карла Карија Крисица и Валтера Клајна, припадника Кладовског транспорта у Шапцу (1940–1941),*²⁶ *Систем логора у Шапцу као део система логора за уништење припадника јеврејске заједнице на тлу немачке окупационе зоне у Србији,*²⁷ *Јеврејски логор у Шапцу на Сави као централно место у спровођењу Холокауста у Шапцу и околини (јул 1941 – јануар 1942).*²⁸

Сведочанство

Приповедачки таленат Григорија Глише Бабовића препознат је пре његовог доласка у Шабац (март 1933), о чему је већ било речи. Колико је незахвална улога савременика у интерпретацији актуелних збивања, знао је и Глиша Бабовић када је, како истиче, „по наређењу виших цркв. власти и својој

22 Živana Vojinović, *Avramova deca*, (Beograd: Orion Art, 2015).

23 Небојша Цвејић, *Отпор и одмазда. Шабачки крај 1941*, (Рад је настао у оквиру презентације публикације *Места страдања и антифашистичке борбе у Београду 1941–44. Приручник за читање града у Шапцу* 30. априла 2013) <http://www.starosajmiste.info/blog/nebojsa-cvejiic-otpor-i-odmazda-sabacki-kraj-1941/>. (датум приступа 29. марта 2023).

24 Сања Петровић Тодосијевић, „Однос Градског поглаварства у Шапцу према имовини шабачких Јевреја и Јевреја из Кладовског транспорта 1941–1944“, *Токови историје* 2/2017, 133–154.

25 Sanja Petrović Todosijević, „Holocaust With(out) Bullets: The Public and Property of the Jewish People from Šabac and the Kladovo Transport 1941–1944“, *AM Journal of Art and Media Studies* 13/2017, 5–15.

26 С. П. Тодосијевић, „Читалачки дани...“.

27 Sanja Petrović Todosijević, „Sistem logora u Šapcu kao deo sistema logora za uništenje pripadnika jevrejske zajednice na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji“, *Zbornik radova Konferencija Jevrejski logor Zemun i Prihvatni logor Zemun : prošlost – sadašnjost – budućnost*, Zbornik radova, ur. Nenad Fogel, 73–104 (Beograd: Jevrejska opština Zemun, 2021).

28 С. П. Тодосијевић, „Јеврејски логор...“

драгој вољи²⁹ почео да пише летопис града. Форма летописа омогућила је Бабовићу да кроз писање кратких и штурих саопштења о животу града задржи одређену дозу неутралности и позиционира се у односу на дешавања различитог карактера као неми посматрач. То је и један од разлога што Бабовић сопствена виђења дешавања подупире прилагањем мноштва историјских сведочанстава другог карактера, попут исечака из штампе, фотографија, јавних саопштења, прогласа, плаката итд. Почетак Другог светског рата у Југославији (април 1941) који се на Шабац као и на цело немачко окупационо подручје у Србији обрушио свом силином, приморао је – до тада уздржаног посматрача – да се распише. Описивање ратних страхаота, с посебним освртом на страдање цивилног становништва града Шапца постало је за Глишу Бабовића одређена врста потребе, јер је по природи свештеничког позива често био упућен не само на смрт већ и на околности које су до ње доводиле. Бабовићево интересовање за страдање цивилног становништва било је појачано сазнањима о страдању српског народа како у његовом родном крају, односно у оним деловима Хрватске где је деценијама службовао, тако и на простору целе Независне Државе Хрватске. Долазак бројних српских избеглица са простора НДХ у Шабац додатно је узнемиравало нашег приповедача, али и оштрило његово бритко перо које је у годинама окупације и терора без преседана ретко штедело појединце и друштво у целини.

Неколико је фактора допринело томе да се Григорије – Глиша Бабовић заинтересује за судбину чланова шабачке јеврејске заједнице која се доласком Јевреја емиграната, припадника Кладовског транспорта у Шабац (септембар 1940) вишеструко увећала. Препознат од стране црквених власти још марта 1933. као онај који ће писати летопис града, Глиша Бабовић је од досељавања у Шабац био приморан да се ванредно интересује не само за локална збивања већ и за све сложеније прилике у Краљевини Југославији, Европи и свету. Као писац *Летописа Шапца* Глиша Бабовић је постао хроничар ратних збивања још 1. септембра 1939, када је напад Немачке

29 Григорије Бабовић, *Летопис Шапца* (рукопис, Завичајно одељење Библиотеке шабачке).

на Пољску означио почетак Другог светског рата. Бабовићеве опсервације на рачун ратних збивања у окупираној Европи до априла 1941. представљају ретко сведочанство савременика који из перспективе „државе којој се рат вртоглаво приближава“ пружа важне увиде у карактер сукоба који ће у годинама које долазе показати своје пуне убилачке капацитете. Због тога је за Бабовића долазак емигрантског транспорта са простора Средње Европе (пре свега немачких, аустријских, чешких и пољских Јевреја) у „град у унутрашњости“, какав је био Шабац септембра 1940, представљао први дашак страдања и разарања које ће уследити. Другим речима, управо је долазак бројног јеврејског емигрантског транспорта у Шабац, само неколико месеци пре окупације Србије и разарања Југославије представљао важан оквир за дефинисање локалног у контексту глобалних збивања. Ново „локално“ посебно се огледало у чињеници да је доласком Јевреја емиграната у Шабац, град у значајној мери изменио своју друштвену структуру. Према подацима за 1921. годину, преко 90 % грађана Шапца се изјашњавало као православни хришћани, што је у највећем броју случајева значило да се радило о грађанима српске националности. Поред православних хришћана, у граду је живело 4, 73% католика; 2, 96 % муслимана и 0, 76 % „мојсијеваца“ односно Јевреја.³⁰ У тренутку доласка припадника Кладовског транспорта у Шабац, у граду је већ вековима живела невелика скупина (неколико десетина) припадника јеврејске заједнице. Промена која се десила у етничкој структури становништва Шапца досељавањем јеврејских избеглица у град, мање од годину дана пред почетак Другог светског рата у Југославији, учинила је Шабац градом са највишим уделом Јевреја у укупној популацији на простору који ће ући у састав немачке окупационе зоне у Србији. Од 17 800 Јевреја, колико их се затекло априла месеца 1941. на поменутој територији, њих око 1200 је живело у Шапцу (који је у том тренутку имао око 16 000 становника). Глиша Бабовић је забележио у *Летопису*: „У недељу, на појутарје мале Госпође, из Кладова довежени су на шлеповима у Шабац, Јевреји истерани из Немачке. Било их је око 1600 душа. Искрцани су у понедељак и уторак, а већ у

³⁰ Група аутора, н. д, 218.

среду вече прекрили су шабачке улице. Неки су узели приватне станове, а већина магацине, које су уредили себи за становање. За њихово су издржавање бринули Јевреји целог света. Било их свих сталежа и свих професија а и свих доба старости. Досељени су овамо по наређењу министарства³¹. Исти догађај детаљније описује у дневничким белешкама које, иако посвећене ратним збивањима, почиње уводом под насловом *Да се разуме*. Бабовић је записао: „У октобру 1940. године досељено је у Шабац око 1500 Јевреја, који су побегли од Хитлера из Немачке, Чешке, Аустрије и Пољске. Било је ту лекара, адвоката, директора предузећа, трговаца, индустријалаца, занатлија. Са женама и децом, где је било и момака, девојака, дечака, девојчица и мање деце до оних у колицима. Градска општина их је сместила у велики али празан млин код железничке станице, затим у празне магацине (за храну) у Доњем шору (Поп Лукина улица). Ту су они себи преграђивали мања одељења, пробијали прозоре и сместили се сви. Неки су, који су имали новца, нашли у граду и приватне станове. Њих је овде затекао рат“³². У уводном делу ратног дневника написао је на истој страни: „Осим њих било је у самом граду око 60 душа наших Јевреја: трговаца, занатлија, чиновника и 1 свештеник (рабин). Имали су готово сви своје куће“³³. Исте године у зиму пред почетак Рата у Југославији је приметио: „Ове је зиме интересантно пролазити кроз шабачке улице. Промет је људства увек велики, јер беспослени Јевреји увек некуд ходају, а у пролазу се чују говори: српски, немачки, руски, пољски и мађарски, јер Јевреји и Немци из фабрике „Зорка“ говоре немачки, а пољски Јевреји пољски. Руси избеглице – руски, а Мађари из „Зорке“ мађарски, и тако Шабац има изглед неког европског међународног града. Узмите још и многе Арнауте – тестераше и неке „модерне“ госпођице наше, па се тако допуњује разговор и са арнаутским и француским“³⁴.

31 Г. Бабовић, *Летопис...*, 75.

32 Г. Бабовић, *Дневник...*, 19.

33 *Исто*.

34 *Исто*, 26.; Слично опажање је забележио и у *Летопису*: „Ове зиме је промет људства кроз шабачке улице врло жив, јер беспослени Јевреји увек ходају. У пролазу се градом чује говор: српски, немачки, руски, пољски, мађарски. Јевреји говоре немачки и пољски, руска колонија руски (има их овде око 200 душа), Мађари са фабрике „Зорка“ мађарски. Ако се још узму у

Заједно са наведеним деловима оба рукописа, Григорије – Глиша Бабовић се на чак 65 места, чешће у *Дневнику* (48) него у *Летопису* (17), осврнуо на страдање и различите аспекте злочина који је током Другог светског рата почињен над Јеврејима који су већ живели, односно Јеврејима који су се априла месеца 1941. затекли у Шапцу. Иако је Холокауст на подручју немачке окупационе зоне у Србији највећим делом окончан до маја 1942, Бабовић и након транспортовања шабачких Јеврејки и Јеврејки из Кладовског транспорта, као и њихове деце, у јануару 1942. из Јеврејског логора у Шапцу на Сави у Јеврејски логор Земун – што се десило након масовног стрељања шабачких Јевреја, одраслих мушкараца и Јевреја из Кладовског транспорта у мачванском селу Засавица 12. и 13. октобра 1941. године³⁵ – наставља да пише о односу шире заједнице према „нестанку јеврејске заједнице“ кроз драгоцене осврте на гласине које су обликовале јавно мњење, али и кроз однос јавности и представника колаборационистичке управе према имовини шабачких Јевреја.³⁶

Као савременик, Бабовић уочава све фазе у односу окупационих власти и колаборационистичке управе према шабачким и Јеврејима из Кладовског транспорта. Ова врста уплива у стварност чини га не само изузетним, већ и ретким посматрачем. Као сведок, Бабовић непогрешиво указује на динамику и анатомију „злочина у настајању“. Динамику терора који је током 1941. спровођен над припадницима јеврејске

обзир и тестераши Арнаути (а и њих има доста) који говоре арнаутски, онда Шабац има изглед неког интернационалног града“. Г. Бабовић, *Летопис...*, 86.
 35 Логорисање Јевреја који су се априла 1941. затекли у Шапцу отпочело је оснивањем првог логора за Јевреје на тлу немачког окупационог подручја у Србији односно Јеврејског логора у Шапцу на Сави у баракама бившег понтоњеријског пука, 21. јула 1941. Тада су у Јеврејски логор у Шапцу на Сави доведени сви Јевреји емигранти, да би им се 22. августа 1941. придружили сви шабачки Јевреји. Сви одрасли мушкарци Јевреји стрељани су 12. и 13. октобра 1941. године у мачванском селу Засавица. Након октобра 1941, у Јеврејском логору у Шапцу на Сави остале су јеврејске жене и деца. Крајем јануара (26. јануара 1942) Јеврејке и њихова деца транспортовани су из Јеврејског логора у Шапцу на Сави у Јеврејски логор Земун где су убијени до 10. маја 1942., године у камиону – покретној гасној комори заједно са Јеврејкама и њиховом децом са простора целе окупиране Србије; Види више у: S. P. Todorović, „Sistem logora u Šarcsu...“; С. П. Тодосијевић, „Јеврејски логор у Шапцу на Сави ...“.

36 Бабовић и током 1942 (7), 1943 (3) и 1944 (1) у *Дневнику* и током 1942 (2) и 1943 (3) у *Летопису* наставља да пише о различитим аспектима односа према припадницима јеврејске заједнице.

заједнице потврђује и интензитет Бабовићевих опсервација на рачун различитих антијеврејских мера. Чак 34 пута у дневничким белешкама и 11 пута у *Летопису Шапца* (у деловима рукописа који се односе на ратна дешавања током 1941) осврће се на различите мере којима су Јевреји били изложени. На самом почетку окупације, односно већ крајем априла 1941, Бабовић примећује праксу ангажовања Јевреја на јавним пословима. У *Дневнику* под датумом 25. април 1941. је записао: „Јуче је немачка команда тражила 200 радника за оправку путева. И, кажу, да су рекли председнику општине, ако им не нађе, они ће сами по сокацима хватати људе за посао. Председник се сетио и предложио им Јевреје, којих се у граду још велики број налази. И тако, их видесмо где 200 све по четири у ред, отераше немачки војници на посао, да чисте друмове.“³⁷ Да се са извођењем Јевреја на различите јавне послове наставило и касније, види се из неколико Бабовићевих белешки. Григорије – Глиша Бабовић је забележио под датумом 8. јун 1941: „Јевреји иду на принудни рад на пољске послове. И младе њихове девојке – ненаучене на грубе сеоске радове – необично пате“.³⁸ Непуних месец дана касније, приметио је: „У Шапцу почели Немци и Јевреје домороце да терају на присилан рад са Јеврејима избеглицама“.³⁹ Бабовић препознаје понижење као крајњу сврху извођења Јевреја на јавне послове. У дневничким белешкама под датумом 11. август 1941. је навео: „Јеврејски рабин Адицес, кога су Немци терали на радове са осталим Јеврејима обријао се. Тамо су га на раду терали на грубе и тешке послове, а он ако не може – туку га“.⁴⁰

Јасну промену у односу окупационих власти и колаборационистичке управе према Јеврејима Бабовић препознаје у спровођењу мера којима је требало обележити припадника јеврејске заједнице. Глиша Бабовић је написао у *Дневнику* под датумом 10. мај 1941: „Данас су свим емигрантима Јеврејима везали жуту траку око руке и на њој Соломоново

37 Г. Г. Бабовић, *Дневник...*, 60.; Идентично је приметио и у *Летопису* под датумом 24. април 1941: „Затражила немачка команда од градоначелника 200 радника. Начелник им предложио Јевреје и ови узети на кулук“. Г. Бабовић, *Летопис...*, 93.

38 Г. Г. Бабовић, *Дневник...*, 75.

39 *Исто*, 83.

40 *Исто*, 99.

слово. Јуче су у излозима овдашњих јеврејских радњи метнули жуте цедуље на којима пише: 'Јуда – немачким војницима улаз забрањен'.⁴¹ У наредном периоду Бабовић је посведочио о увођењу рестриктивних мера чијим је спровођењем требало онемогућити Јевреје да се баве одређеним пословима. У *Летопису Шапца* под датумом 13. јун 1941. је навео: „Прва пијаца без „пречана“. Граница потпуно затворена. Циганима забрањено свирање. Јеврејима лекарима и зубарима затворене ординације“.⁴²

Затварање односно логорисање дела јеврејске заједнице представљало је следећу фазу у спровођењу терора над Јеврејима у Шапцу. Бабовић је у *Дневнику* под датумом 20. јул 1941. записао: „На Сави опет раде неки од избеглица. Јевреји су пресељени у Бараке на Сави. Наши домороци, да не би морали ићи из својих домова и у баракама седети с избеглицама Јеврејима, откупили се парама од Немаца. Кажу да су дали пола милиона динара, али ипак младићи раде. И тако сад Немци улепшавају шабачку околину терајући на рад: Јевреје, ђаке и избеглице“.⁴³ Месец дана касније под датумом 22. август 1941. је забележио: „Данас су коначно сви Јевреји – староседеоци шабачки – истерани из града у заједнички логор на Сави. Њихове станове издала је одмах месна команда избеглицама. Могли су собом понети најнужније ствари. Остале ствари у кући су пописане. Тако сада у Шапцу нема ниједног Јевреја. Нити од избеглица нити од наших. А њихове радње у Шапцу су затворене још од пре“.⁴⁴

Г. Г. Бабовић ни након одвођења свих Јевреја у Јеврејски логор у Шапцу на Сави није пропуштао да у оба своја рукописа редовно помиње сва дешавања којима је сведочио а која су се односила и на даља поступања према Јеврејима. Месец дана након логорисања свих Јевреја које је почетак Другог светског рата затекао у Шапцу уследио је заједнички партизанско-

41 *Исто*, 67. „Свим Јеврејима везали жуту траку око руке“ Г. Бабовић, *Летопис...*, 93.

42 *Исто*, 94. Идентичну опаску језабележио и у *Дневнику*: „ Цигани престали свирати по кафанама. Јеврејима – зубарима и лекарима затворене ординације“. Г. Г. Бабовић, *Дневник...*, 77.

43 *Исто*, 90.

44 *Исто*, 113; „Сви Јевреји протерани из града у лагер на Сави“. Г. Бабовић, *Летопис...*, 100.

четнички напад на град (21. и 22. септембра 1941). Неуспели напад на Шабац окончан је 23. септембра 1941. уласком 342. немачке дивизије у град. Немачка казнена експедиција имала је два крака – први, уперен ка мештанима околних (мачванских) села и други, уперен ка грађанима Шапца. У склопу другог крака немачке казнене експедиције сво мушко становништво града узраста од 14 до 70 година, а међу њима и Јевреји логораши изведени из Јеврејског логора у Шапцу на Сави, измештено је усиљеним маршом преко Саве у сремачко село Јарак. Григорије Г. Бабовић је био један од грађана који су 26–30. септембра задржани у импровизованом логору на отвореном у сремачком селу Јарак, да би након тога били враћени у Шабац. Самим тим, он је сведочио страдању бројних Шапчана па и Јевреја који су за потребе марша изведени из логора на Сави и спроведени до Јарка.⁴⁵ У дневничким белешкама Бабовић је 23. септембра 1941. забележио, непосредно пред одвођење одраслог мушког становништва у Логор у Јарку: „У 6 час: Предвече пронеше на колима (пуцњава је мало престала) 3 рањена Јевреја, а један кафеција сам је ишао за болницу. Дође глас да су четници ноћас заузели фабрику „Зорку“, да су заузели жандармеријску касрану, жандарме одвели и да држе периферију. Све породице Немаца и Руса становника шабачких беже преко Саве за Кленак. Још кажу да има у грађанству мртвих и рањених и 4 четника мртва. То су вечерње вести.“⁴⁶ На више места у *Летопису* Бабовић пружа детаљне информације о приликама које су пратиле партизанско-четнички напад на Шабац, улазак казнене експедиције и извођење одраслог мушког становништва из града: „У среду 24. септембра дозвољено деци и женама да од 7-8 часова изјутра могу изаћи у пекаре и на воду. У центар града не пуштају никога. Дошле 2 оклопне дивизије. По подне око 3 часа залупаше добоши свуда по улицама: Да се одмах сви мушкарци од 14-70 година спреме. Понесу хране за 3 дана и кашику за јело, топле огртаче и покриваче. Да се искупе на пијацама: Све искупљене људе поврсташе немачки војници по 5 у ред и потераше кроз

45 Више о Логору у Јарку види у: S. Filipović, *n. d*; S.P. Todosijević, „Sistem logora u Šarcu ...“.

46 Г. Г. Бабовић, *Дневник...*, 143.

град улицом краља Александра према Сави и дотераше на вашариште (Михајловац). Сви су морали седети на земљи. Када се искупили сви Шапчани из града и Јевреји из лагера, пред сам мрак поврсташе опет људе и потераше трчећим кораком на мост. Од трчања заморени падоше на мосту: чиновник Банке Љубиша Миловановић, месар Фрања Румл и неки непознати избеглица. Бацише их нем. војници преко ограда у Саву. Нарочито се хрватски војници – усташе – страшно показаше – Тукли су у пролазу пушкама све кога стигну и псовали: мајку српску, краља Петра и Велику Србију⁴⁷. Бабовић је наставио са детаљним описом и наредних дана: „У петак 26. (13) септембра око подне поврсташе грађане у редове (децу од 14–15 година вратише у Шабац) и потераше брзим војничким кораком за Јарак. Који би грађанин од умора клонуо па сео или пао, убијали би га пратиоци нем. војници и усташе са два метка и тако остављали. Погинуло је тада тих недужних људи 86 грађана и 25 Јевреја⁴⁸... У суботу 27. септембра тј. на Крстов-дан, прегруписали су грађане по 200 у колону, нумерисали и одредили место свакој колони. Било је: 16 колона грађана, 1 дечака, 1 Цигана и 3 Јевреја. Пре те поделе издвојили су и некуда одвели све који су изјавили да су: Хрвати, Немци, Мађари, Бугари, Румуни и Муслимани“⁴⁹.

Бабовићева сећања на време проведено у Логору у Јарку представљају једини део дневничких белешки који је написан накнадно односно након његовог пуштања на слободу. Сећање на усиљени марш од Шапца до Јарка – који је у историографији али и у колективном сећању остао запамћен као Крвави марш – и логор у Јарку преточено је у форму приче, којом се завршава Бабовићев осврт на 1941. годину. Унутар више сегмената – *На*

47 Г. Бабовић, *Летопис...*, 106.

48 *Исто*.

49 *Исто*, 108.

Михајловицу⁵⁰, На кленачким њивама⁵¹, Пут за Јарак⁵², Вода⁵³, Дељење пакета⁵⁴, Повратак у Шабац⁵⁵, Лагерски догађаји и пуштање кући, Моја последња ноћ у лагеру – остала су сачувана бројна и ретка сећања не само на једну од епизода константног терора коме је било изложено комплетно становништво Шапца током јесени 1941, већ и на последње дане и страдање бројних шабачких и Јевреја из Кладовског транспорта. Овај део Бабовићевић дневничких белешки изузетно је значајан не само због тога што пружа обиље информација о многим појединцима па и Јеврејима који се из Логора у Јарку нису вратили у град, већ указује и на поједине сегменте анатомије фашистичког терора који су у значајној мери промакли историографији о Холокаусту. У делу дневничких белешки у коме посебну пажњу скреће на прилике у Логору у Јарку, у оквиру целине која носи

50 „На ледини смо затекли две групе где седе: Јевреји и Јеврејке. Њих су још пре нас евакуисали из барака на Сави, где су били смештени“. Г. Г. Бабовић, *Дневник...*, 201: „Јеврејке вратише натраг у бараке, што оне са радосним плеском поздравише“. *Исто*, 204.

51 „Јеврејска група беше засебно – неколико корака од нас. Они су били много мирнији“. *Исто*, 211.

52 „Већ на излазу из Кленка, прва жртва наш познати грађанин др Хаим Русо, срески лекар (Јеврејин), паде изнемогао. Кад му се приближио официр на коњу и упери у њега пушку, рече му Русо немачки: – Ја сам изнемогао, волестан сам, молим да ме метнете на кола... Али два метка из официрине кратке пушке – беше одговор. Др Русо остаде крај пута... За њим се почеше ређати и други. И чим би који пао – знало се шта га чека: Два метка у главу. Падаху тако многи, познати и непознати (Шапчани, Јевреји, избеглице) почев од Кленка па даље“. *Исто*, 218; „Иза доктора Хаима Русоа, погибоше још 3 Јевреја, одмах у Кленку до пруге, међу њима и трговац Меламед“. *Исто*, 223.

53 „Пошто су још из Кленка пустили дечаке од 14–15 година, којих је било око 200–250, овде нас је било, на лединама, 18 колона. И то 1 колона деце од 15–16 година, 17 колона нас старијих, то значи 3 600 људи, и 3 колоне Јевреја (600 људи)“. *Исто*, 258.

54 „Кад смо видели да ће опет делити пакете, почнемо викали да се Цигани издвоје од нас. Немци то усвојише и одмах извикаше све Цигане, те они добише своју колону до Јевреја. Тако је био 16 колона грађана, 1 колона дечака, 1 Цигана, 3 Јевреја и сељачке колоне. За сваку је колону био изабран вођа колоне (који је говорио немачки, колоне – фирер)“. *Исто*, 264.

55 „Путем се разговарало о онима који погибоше. Рачунало се да је погинуло што наших грађана, што избеглица и Јевреја – око 120 људи (Наших 96 и 24 Јевреја)“. *Исто*, 272; Глиша Бабовић на још једном месту у *Дневнику*, под датумом 7. децембар 1941, пише о размерама злочина који је током јесени 1941. почињен у Шапцу и даје делимично измењене податке: „Тврди се, да је ове јесени од казнене експедиције погинуо у граду 101 становник шабачки, а на путу за Јарак 86 + 25 Јевреја“. *Исто*, 180.

назив *Лагерски догађаји и пуштање кући*, аутор наводи на први поглед мање значајну информацију: „У суботу 4. октобра, одведоше Јевреје на Саву у њихов логор“.⁵⁶ Повратак заточеника Логора у Јарку у Шабац сви релевантни историографски радови везују за 30. септембар 1941, када је у Шапцу формиран само један у низу логора који су постојали на територији града током Другог светског рата – Пролазни логор у Касарским ливадама. За разумевање злочина који је током Другог светског рата почињен над шабачким и Јеврејима из Кладовског транспорта значајан је (у историографији често испуштен) податак који одрасле мушкарце Јевреје изведене из Јеврејског логора у Шапцу на Сави 24. септембра 1941. године, у периоду од 30. септембра до 4. октобра 1941. не препознаје као заточенике Сабирног логора у Касарским ливадама у Шапцу.⁵⁷ Бабовић је 10. јануара 1942. записао: „И данас је од раног јутра било стрељање у кругу касарне. Побито је 188 људи и 2 женске... Међу стрељанима кажу да је било и Јевреја, које су понегде накупили, затим већина пречана. И тако сваки дан Срба све мање“.⁵⁸ Још је драгоценост информација о приликама у баракама на Сави, односно баракама у које је био смештен Јеврејски логор у Шапцу на Сави током кратког временског периода крајем септембра 1941. Захваљујући дневничким белешкама Глише Бабовића сазнајемо да су исте бараке, након уласка немачке казнене експедиције у Шабац, послужиле и за смештај „свих жена са Камичка“, односно из оног дела Шапца који је након неуспелог партизанско-четничког напада на Шабац био погођен најдрастичнијим мерама а које су, како наводи Бабовић, боравиле „2 дана у баракама на Сави, након чега су се вратиле у потпуно опљачкане своје домове“.⁵⁹

Мемоарски рукописи Г. Г. Бабовића представљају редак историјски извор за период након логорисања припадника јеврејске заједнице а у вези са даљим поступањима окупационих власти и колаборационистичке управе према Јеврејима. Посредно, Бабовић нам је оставио драгоценост сведочанство о

56 Исто, 282.

57 Види више у: S.P. Todosijević, „Sistem logora u Šarpcu...“.

58 Г. Г. Бабовић, *Дневник...*, 297–298.

59 Исто, 288.

јавном мњењу односно припадницима већинске заједнице која је током читавог рата сведочила терору ком су били изложени припадници јеврејске заједнице. Бабовић прати шабачке и Јевреје из Кладовског транспорта до самога краја, пре свега на основу гласина које су се шириле градом. Стрељање одраслих мушкараца Јевреја и одраслих мушкараца шабачких Рома 12. и 13. октобра 1941. у Засавици, као и одвођење Јеврејки и њихове деце 26. јануара 1942. из Јеврејског логора у Шапцу на Сави у Јеврејски логор Земун – за Бабовића су представљале вести до којих је дошао посредно тј. захваљујући гласинама које су се шириле градом. Бабовић је записао у *Дневнику*, под датумом 15. октобар 1941: „Данас се по граду пронела вест да су сви Јевреји мушкарци изнад 14 година отерани некуд возом преко Кленка и стрељани. Уз њих и око 200 Цигана православаца из Шапца. Но неки говоре да су их све отерали на радове у Сремску Митровицу“.⁶⁰ Истога дана забележио је у *Летопису*: „Пронео се градом глас да су сви Јевреји (око 700) и око 100 православних Цигана, стрељани у Засавици. Одвели су их одавде жељезницом преко Руме – Митровице. Стрељани 12. X“.⁶¹ Да је одвођење Јевреја и Рома из града представљало вест и у наредном периоду, види се из Бабовићевих дневничких белешки од 6. новембра 1941: „Данас је добовало да су сви Цигани и Јевреји који се још налазе у граду, изнад 14 година, искупе сутра пред соколану. Цигана свакако још има у граду (неки су из лагера пуштени) али Јевреја апсолутно нема“⁶²... Како сам споменуо 15. X пронео се по граду глас да су Јевреји и известан број Цигана из Шапца стрељани од Немаца. Ових се дана о томе говори као о ствари која је заиста била и причају да су се Цигани међусобно љубили, опраштали и плакали. Уопште, кажу, да су се кукавички владали и Немци су мукe с њима имали док су их поубијали. Убијено их преко 100 до 120. Међу њима је било врло финих људи свирача, који су потерани од Хрвата, а годинама се налазили у Загребу, Сарајеву, Новом Саду. Јевреји се пак, кажу, врло храбро, озбиљно и присебно држали. Поређали би их уз ископане рупе, гађали у потиљак, а

60 *Исто*, 145.

61 Г. Бабовић, *Летопис...*, 113.

62 Г. Г. Бабовић, *Дневник...*, 158.

они падали унутра. Тако причају они који су их затрпавали. Још и то причају да су им одузели сав новац и избијали златне зубе, живима. Било их је око 600. Стрељање да је било 12. X о. г. То масовно убијање је било у Засавици. Преко Кленка до Сремске Митровице одвезли их возом, а затим претерали преко Саве.⁶³

Григорије Г. Бабовић је записао у *Дневнику* под датумом 26. јануар 1942: „Данас су у 10 часова по подне отправљене из Шапца Јеврејке и њихова деца. Сада у Шапцу нема више ни једно јеврејско чељаде. Како се могло дознати, експедовани су у Земун на Сајмиште у баракe. Пре 2-3 дана су зашли немачки војници по кућама јеврејским и све њихове ствари, које су биле заостале, покупили и однели. Станари јеврејских кућа плаћају кирију општини“.⁶⁴ Бабовићево препричавање околности под којима је Шабац остао без Јевреја посебно је значајно због констатације којом се јасно препознаје постојање још једног логора за Јевреје „у Земуну на Сајмишту“. Преношење различитих гласина пратило је не само „одвођење“ одраслих мушкараца Јевреја већ и „отпремање“ Јеврејки и њихове деце. Неколико месеци касније, у *Летопису*, под датумом 7. март 1942, Бабовић је препричао оно што је чуо: „Данас се прича у граду, да су Немци 26. јануара терали Јеврејке и њихову децу пешице од Руме до Земуна. Како је била љута зима, падале су старице и деца по путу и остали на снегу, а међу њима и дете Др. Коена. Жена му од жалости за дететом путем полудела. Остатак, који је стигао до лагера на Земунском вашаришту, поумирао од глади и зиме (све су по четворо легали једно на друго) а који су то издржали – трпали их у неке херметички затворене камионе, возили за Београд и мртве тамо негде сарањивали. И од неколико стотина одавде отераних – све је ликвидирано“.⁶⁵ Поражавајуће сазнање које већ у марту 1942. године препознаје „херметички затворен камион“ који „вози за Београд“ – оставило је, по свему судећи, веома јак утисак на Бабовића који је осам дана касније (15. марта 1942) у

63 *Исто*, 158-159.

64 *Исто*, 306; Под истим датумом: „У понедељак отправљене су све Јеврејке и њихова деца из Шапца за лагер у Земуну. Тако је нестало сасвим Јевреја из Шапца“. Г. Бабовић, *Летопис...*, 131.

65 *Исто*, 136.

Дневнику забележио: „Споменуо сам, да су Јеврејке експедоване из Шапца 26. јануара. До Руме су их одвезли жељезницом, а од Руме до Земуна пешице. Како је била љута зима, а пут дугачак, деца која нису могла ићи падала су путем од зиме. Тако су исто остала на путу и деца коју су матере у колицима гурале, уз њих су падале и старије жене, то је све остало на путу смрзнуто. Између осталих, од шабачких Јевреја умрла је супруга лекара Хаима Русоа, а дете др Коена на путу се смрзло. Мати дечија полудела до Земуна, сва се почупала и изгребала. Толико до сада о њима у Шапцу података“.⁶⁶ Драматичан опис страдања Јеврејки и њихове деце на путу од Руме до Јеврејског логора Земун оставио је јак утисак на бројне писце историје Шапца у Другом светском рату. Тек су резултати истраживања Милана Кољанина изашли на крај са „гласином“ која се преко Бабовићеве мемоаристике преточила у историографију. Неколико месеци касније, 15. маја 1942, Бабовић се у *Дневнику* поново осврће на гласине које су се шириле градом о начину на који су своје животе окончале Јеврејке и њихова деца, али и о условима живота у Јеврејском логору Земун, односно логору који је послужио за „коначно решење јеврејског питања“ како у Београду тако и у целој окупираној Србији: „По Шапцу се већ дуже времена преносе вести да је и са Јеврејама – које су зимус из Шапца отеране у лагер код Земуна – потпуно ликвидирано. Да су од љуте зиме у баракама и врло слабе хране (по 3 кромпира дневно) толико умирали, да су их све камионима износили и сарањивали. А који су и то преживели – потаманили их загушљивим гасом“.⁶⁷

Бабовићево сведочанство о терору који је током Другог светског рата спровођен над припадницима јеврејског народа значајно је за проучавање свих фаза у спровођењу Холокауста на тлу немачке окупационе зоне у Србији, али и многих „узгредних“ околности без којих би се геноцид почињен над Јеврејима тешко могао разумети. Као неко ко је од првих дана односно од – доласка Јевреја емиграната у Шабац пратио околности под којима се одвија живот припадника Кладовског транспорта у Шапцу, Глиша Бабовић није могао остати нем за многа

66 Г. Г. Бабовић, *Дневник...*, 327.

67 Г. Г. Бабовић, *Дневник...*, 349.

дешавања која су, без обзира на исти исход Холокауста за све Јевреје, нераскидиво везана за статус Јевреја избеглица. Бабовић је у *Дневнику* под датумом 17. мај 1941. записао: „За Јевреје – избеглице из Немачке – причају да оскудевају у животним намирницама. Ниодале сада не могу добити помоћ и чини се да су остављени сами себи. А још их је велики број овде. Свакако преко 1000 душа. Само се мотају по Шапцу са жутиим тракама око руке“.⁶⁸ Једна од константи Бабовићевог писања је емпатија са којом се односи према положају Јевреја. Због тога Бабовић од почетка окупације интензивно пише о понижењима којима су били изложени путем јавно публикованих саопштења и веома агресивне порпагандне машинерије. Већ 14. јула 1941, Бабовић је записао: „На свим кафанама и хотелима и посластичарницама велики картон са крупним словима: ‘Улаз Јеврејима и Циганима забрањен.’ Забрањен им је приступ и у јавне паркове, биоскопе итд“.⁶⁹ У исто време, у *Летопису*, под датумом 13. јул 1941. је приметио: „Шабач сав излепљен плакатима: Нека наређења, грдње на владу Симовићеву, против комуниста, Јевреја и т. д. На свима кафанама цедуље: ‘Улаз Циганима и Јеврејима забрањен.’ Тако исто на биоскопима и парковима“.⁷⁰ До које мере је спровођење рестриктивнијих мера против Јевреја било пропраћено већим степеном контаминације јавног простора, антисемитски мотивисаном окупационом али и пропагандом Недићеве владе види се из Бабовићеве дневничке белешке која је заведена под датумом 30. јул 1941: „Сав је Шабач излепљен плакатима, а „не сме“ се подерати. Јер, дању се не може, видели би, а ноћу нико не сме ходати улицом. Тачно пазе да грађани у 9 и 30 сви буду у кућама, а ујутру у 5 тек да се сме изаћи. И тако плакати стоје. Једна представља цркву у огромном пламену и доле пише: ‘Бољшевици? Комунисти? Не никада.’ Друга: нацртан дебео ланац и испод њега пише: ‘Овако би изгледала победа комуниста.’ Трећа, где људи вуку огроман тенк, а њим управља Стаљин, крај њега доле саме лубање... Четврта: слово V (како сам рекао). Пета: пањеви од шуме и доле пише: ‘Овако

68 Исто, 69.

69 Исто, 85.

70 Г. Бабовић, *Летопис...*, 96.

изгледа шума кад кроз њу прођу Јевреји.’ Кажу да су на једној наши ипак успели да напишу: ‘А где прођу Немци, не остају ни пањеви.’ Шеста: немачки војник са великом Хитлеровом заставом и доле пише да ослобађа Европу. То су плакате у боји, велике по метар дужине. Осим њих велике небојадисане, где се позивају Срби да раде послове, затим против Симовића, против Јевреја, против комуниста, објаве друге врсте и претње Србима да ће за убиство једног немачког војника стрељати 100 Срба. Ето, такав данас „искићен“ изгледа Шабац. А све те плакате, плаћа српска држава!⁷¹ Неколико дана касније, 6. августа 1941, поново је записао: „Данас направили скеле уз Народну банку и цртају на њој неке карикатуре: Јеврејина како држи на омчи Стаљина, Черчила и Рузвелта. Народ се смеје глупој слици, којом је израбљена красна палата“.⁷² Две недеље касније, баш је ова карикатура послужила као кулиса за „најчувенију“ ратну фотографију окупираног Шапца на којој се испред већ поменутог мурала налази обешено тело претходно стрељаног шабачког лекара јеврејског порекла др Алфреда Бате Коена. Поменути акт фашистичког терора био је само један од израза првог масовног фашистичког злочина почињеног у Шапцу, у ноћи између 20. и 21. августа 1941, када је на више локација у граду стрељана група Шапчана и мештана околних места да би затим њихови посмртни остаци били обешени на бандерама у центру града. Поменути догађај(и) оставио је јак утисак на „приповедача“ који је истога дана – 21. августа 1941. записао: „Пошто се по околини непрестано јављају побуне, Немци да би застрашили Шапчане, стрељали су 21. августа у зору 10 људи. Пет Шапчана и 5 сељака дотераних дан раније из Богатића. На доњошорској пијаци су убијени: Др. Борислав Тирић лекар и Милутин Војиновић шлосер. У центру града на раскршћу: Др. Алфред Коен, лекар (Јеврејин), Велимир Дукић земљ. из Богатића, Никола Берић земљ. из Богатића, Драгољуб Дабић земљ. из Богатића, Драгомир Мисојчић земљ. из Богатића и Миодраг Мисојчић земљ. из Богатића. На Мачванској пијаци: Ристо Укропина, трговац и Миливој Јовановић, кројач. Лешеви

71 Г. Г. Бабовић, *Дневник...*, 94.

72 *Исто*, 96.

су лежали на земљи до 9 часова, а тада их Јевреји по команди окупатора, обесише на бандере, где су висили до предвече. Тада их шпедитерским колима однесоше на гробље и саранише заједно. Нико од родбине ни грађана, није смео присуствовати сарани. Од страха побегоше у шуму многи људи. Само из Доњег шора – око 60. Стрељање заповедио заповедник команде⁷³ Под истим датумом, у *Дневнику* је приметио: „Док смо тако тихо и забринуте разговарали о ноћашњим догађајима, дође црквењак Манојло к нама и рече: „Ено сад купе мртваце и вешају о електричне стубове“. И кад га запитасмо ко ради тај посао, одговори нам: „Под командом немачких војника, дижу их и вешају Јевреји-избеглице. Толико их високо дижу, колико човек може да досегне им ноге“⁷⁴ Нестанак Јевреја из Шапца делимично је значао и уклањање појединих антисемитских порука из јавног простора. Бабовић је 27. априла 1942. у *Дневнику* записао: „Ових дана скидају по наређењу немачке власти са кућа све шарене многобројне плакате којима су Немци себе истицали, а непријатеље исмевали. Са Народне банке перу велику карикатуру Рузвелта, Стаљина и Черчила како им Јеврејин броји новац, а која је била масном црном бојом намалана на углу банке, 4-5 дана су прали и брисали“⁷⁵ Без обзира на нестанак појединих мурала из јавног простора (који су у време спровођења одређене фазе Холокауста имали јасну поруку), присуство антисемитских садржаја на шабачким улицама може се пратити до краја окупације – о чему је на више места у својим мемоарским списима сведочио и Глиша Бабовић: 18. фебруара 1943. у *Летопису* је записао: „У граду оскудица на проји. Око 150 особа било у општини – траже брашна. Сељацима деле пакете: да народ српски буде миран, да се не поводи за

73 Г. Бабовић, *Летопис...*, 100; О истом догађају у *Дневнику* је забележио: „Први глас био је да је стрељан 21 човек, затим 11, а тек касније се уверисмо да је 10. На Доњошорској пијаци: бр Бора Тирић и Милутин Војновић шлосер. На главној раскрсници пред Зеленим венцем др Алфред Коен, лекар, и 5 сељака што их јуче дотераше из Богатића. На Мачванској пијаци: извозник Риста Укропина – Мали и један кројач Миливој Јовановић“. Г. Г. Бабовић, *Дневник...*, 110.

74 *Исто*, 111.

75 *Исто*, 343.

јеврејско-капиталистичким утопијама“.⁷⁶ Јуна месеца 1944. у *Дневнику* је приметио: „Прича ми један господин: „поранио сам јуче да узмем воде са артерског бунара на доњошорској пијаци. Још нигде никога, само двоја кола с кречом. Сељаци од Волујца стали пред ове нове слике што их пропагандни одсек излепио (а на њима: на једној страшан и ружан тип бандита и под њим пише ‘ослободилац’, а на другој страшан Јеврејин са дугачком брадом, које завршавају змијама). Стали они и гледају слике, а мене не виде јер сам им с леђа долазио. Каже један: – Ово видим да је Швабо. Ал мајку му његову, каквог нам ово свога свеца сликају!... Дакле, обратно. Место комунисте и Јевреја што се хтело приказати, ови прости сељаци виде: Швабу и његовог неког свеца“!⁷⁷ Бабовић није пропуштао прилику да примети потребу „обичног света“ да се носи не само са окупационом пропагандном машинеријом, већ и са самим актерима ратне збиље, па је 4. маја 1942. у *Дневнику* записао: „Поводом верзија да је Немачка затражила преко Швајцарске да се с Енглеском споразуме за мир и борбу против бољшевика – прича се да је Енглеска поставила три услова Хитлеру (свакако виц поникнуо у Београду): 1. Да се одрекне национал-социјализма; 2. Да узме Јеврејку за жену и 3. Да прими хрватску хиљадугодишњу културу. И, кажу, Хитлер би примио прва два услова, али трећи апсолутно не може. Тако се преговори прекинули“.⁷⁸

Посебно изражена константа у Бабовићевом исказу је емпатија према положају шабачких и Јеврејки из Кладовског транспорта. Препознавање специфичних проблема везаних за страдање жена у Холокаусту чини Бабовићево сведочанство још вреднијим и значајнијим. Бабовић препознаје неколико специфичних проблема са којима су се суочавале Јеврејке у окупираном Шапцу и Србији, и поклања значајну пажњу карактеру јавних и других послова које су Јеврејке морале да прихвате. Већ 6. новембра 1941. написао је у *Дневнику*: „Понека група Јеврејки с метлама враћа се или иде на чишћење војничких

76 Г. Бабовић, *Летопис...*, 164.

77 Г. Г. Бабовић, *Дневник...*, 588.

78 *Исто*, 344.

просторија“.⁷⁹ Десетак дана касније приметио је: „Немачки се официри настанили по приватним бољим кућама, а собе им спремају негде домаћи али у већини случајева Јеврејке. Но оне то не раде бесплатно. Имају 30 динара дневно које им исплаћује наша пореска управа. Код једне адвокатице станује официр. Рекао је госпођи ако може да му нађе Српкињу да га послужује уместо Јеврејке, боље да она прими 30 динара. Адвокатица је покушала да нађе девојку, али се ниједна не хтеде примити за службу“.⁸⁰ Бабовић препознаје специфичност ситуације у којој су се нашле Јеврејке након извођења одраслих мушкараца Јевреја из Јеврејског логора у Шапцу на Сави октобра 1941, као и осећај неизвесности који их је пратио у стопу. Глиша Бабовић је већ 6. новембра 1941. забележио у *Дневнику*: „Но и поред тога причања од очевидаца, провлачи се међу Јеврејкама нит веровања да им људи нису убијени, него да су отерани на радове код вароши Новске у Хрватској! Још се по вароши и то прича, да Јеврејке сакривају своју мушку одраслију децу. Шапчанке Јеврејке врло ретко долазе у град“.⁸¹ Децембра месеца 1941. је приметио: „Јутрос, када сам дошао на јутрење, био је још мрак – запаљене само две свеће на чирацима. Опазим у полутами две женске где клече и моле се Богу са склопљеним длановима. Обе су имале руксак на леђима. Једна је клечала пред ликом Спаситељевим, друга пред Мајком Божијом. Ушао сам лагано крај њих у олтар и тада сам опазио да су обе Јеврејке. Црквењак, који је из олтара посматрао њихову усрдну молитву, рече ми шапатором да се једна и крсти... Јуче им је саопштено да ће ићи из Шапца све Јеврејке с децом из логора на Сави – у лагер на Сајмишту код Земуна. Тамо их, кажу им, чекају њихови људи“!⁸²

Као марљиви посматрач, Бабовић је препознао околности под којима су страдали они шабачки Јевреји који су се крили. У својим дневничким белешкама писао је о „последњим остацима шабачких Јевреја“ и хватању, а затим и затварању у

79 *Исто*, 158

80 *Исто*, 168.

81 *Исто*, 159.

82 *Исто*, 183.

Концентрациони логор у Шапцу на Сави⁸³, неколико чланова породице Барарон.⁸⁴ Бабовић је (*Дневник*, 29. јул 1942). године записао: „Јуче се прича да је и последњи остатак шабачких Јевреја ухваћен. Била је то породица Барарон, која се крила негде око Црниљева у селу, где им је ћерка била учитељица. Њих четворо: отац, мајка, син и кћи учитељица. Неко их проказао, дотерали их у Шабац и затворили у лагер, а после пар дана одведени за Београд“.⁸⁵

Дело Григорија Глише Бабовића представља драгоцен и редак историјски извор мемоарског типа за проучавање односа окупационих власти али и колаборационистичке управе према имовини шабачких и Јевреја из Кладовског транспорта. Одузимање права на поседовање имовине као и одузимање имовине припадницима јеврејског народа представљало је једну од фаза у спровођењу Холокауста на тлу читаве Европе, па и у окупираној Србији. Политика оличена у фрази „коначно решење јеврејског питања“ представљала је део званичне политике коју је окупатор спроводио у Србији од априла 1941. до ослобођења у октобру 1944. године. Колаборационистичка управа оличена у Комесарској управи Милана Аћимовића и Влади Милана Недића представљала је значајан ослонац окупационог режима у реализацији званичне политике Трећег рајха, па и оног сегмента који је био уперен против припадника јеврејског народа. Градско поглаварство у Шапцу, као део колаборационистичке управе, активно се укључило у реализацију званичне политике окупационог режима – па

83 Концентрациони логор у Шапцу на Сави настао је на месту где се до 26. јануара 1942. године налазио Јеврејски логор у Шапцу на Сави. Био је један од најзначајнијих концентрационих логора у систему затвора и логора који су постојали на тлу немачке окупационе зоне у Србији. Функционисао је до краја окупације, односно до јесени 1944; Види више у: S. P. Todosijević, „Sistem logora u Šarcu ...“; О улози система логора који су током Другог светског рата постојали на тлу града Шапца види више у: Милан Кољанин, „Улога логора у гушењу устанка у Србији 1941. године“, *Војно историјски гласник. Посебно издање. 80 година од почетка антифашистичке борбе у Србији и Југославији (1941–2021)*, 118–138.

84 Чланови породице Барарон стрељани су као заточеници Концентрационог логора на Бањици, 24. августа 1942. Више о околностима под којима је дошло до хапшења и стрељања породице Барарон види у: Ž. Vojinović, *Avramova deca*, 100; S. P. Todosijević, „Sistem logora u Šarcu...“, 94–99.

85 Г. Г. Бабовић, *Дневник...*, 370.

тако и у процес узурпирања права на имовину и одузимање имовине шабачким и Јеврејима из Кладовског транспорта. Постојање, најпре, Комисије за попис и процену јеврејске имовине (формирана 22. августа 1941) а затим и Комесаријата за јеврејску имовину (формиран почетком септембра 1941) указује на улогу Градског поглаварства у Шапцу у спровођењу једне од фаза у реализацији Холокауста на тлу Немачке окупационе зоне у Србији. Службеници Комесаријата имали су значајну улогу не само у пописивању и процени јеврејске имовине – већ и у њеној експлоатацији, која је почела чином логорисања свих шабачких и Јевреја из Кладовског транспорта крајем августа 1941. године.⁸⁶ Бабовић је већ у децембру 1941. написао: „Данас светећи свете Николске водике, свратио сам у јеврејску Синагогу, јер сам тамо у дворишту имао славара. Преудешена је и окречена изнутра за 3 одељења основаца који су данас у њу почели ићи“.⁸⁷ Крајем јула 1942. забележио је у *Дневнику*: „Општина издаје јеврејске станове под кирију, а новац депонује у хипотекарну банку на рачун државе српске“.⁸⁸ У августу 1942. дошло је до значајних промена у вези са располагањем непокретном имовином Јевреја. Влада Милана Недића донела је (28. августа 1942) *Уредбу о припадању јеврејске имовине Србији*. Све јеврејске непокретности које до тада нису распродате стављене су на располагање српској држави.⁸⁹ Колаборационистичка управа је сама, без уплитања окупационог апарата, почела да врши аризацију имовине која је некада припадала грађанима Србије јеврејског порекла – и то тако што ју је пренела у власништво српске државе, док је право располагања и управе над њом пренела на Државну хипотекарну банку.

Колаборационистичка управа је у складу са *Уредбом* од 28. августа 1942. преузела 1223 јеврејске некретнине, од којих је 443 у бесцење продала Недићевим сарадницима и симпатизерима на провизорним лицитацијама.⁹⁰ Бабовић на

86 Види више у: С. П. Тодосијевић, „Однос Градског поглаварства у Шапцу...“.

87 Г. Г. Бабовић, *Дневник...*, 183.

88 *Исто*, 370.

89 Види више у: С. П. Тодосијевић, „Однос Градског поглаварства у Шапцу

...“.

90 *Исто*.

више места у *Дневнику* и *Летопису* помиње однос локалних власти и заједнице у целини према пракси отуђивања јеврејске имовине, поготово од пролећа 1943. Бабовић је у *Летопису* под датумом 18. април 1943. навео: „Хипотекарна банка продаје јеврејске куће“.⁹¹ Неколико дана касније забележио је у *Дневнику*: „Ових дана продаје Хипотекарна банка све јеврејске куће у Шапцу. Многи Шапчани неће да лицитирају јер кажу да су куће те проклетство – пошто су им домаћини побијени. Али их има који не мисле на то и купују. За 35 000 кућа која је пре рата била продавана за 200 и 250 хиљада. Дакле врло јефтино. Тражили су неки грађани да и Владика купи кућу уз цркву – покојног др Коена, али он је рекао да је то неморално и он неће да црква суделује у томе“.⁹² Посебно јак утисак на Глишу Бабовића оставила је продаја шабачке Синагоге. Бабовић је записао у *Дневнику* под датумом 14. јул 1943: „Данас општина купила од Хипотекарне банке (као повереника немачке војске) јеврејску синагогу за 480 000 динара. Уступиће је Црвеном крсту за одржавање дечијег забавишта и обданишта. Још је неколико јеврејских кућа остало непродато иако су цене врло ниске. Многи, управо већина осуђују куповину тих кућа. Најдан Милићевић, кафеџија, чија је кућа и кафана на Камичку сасвим уништена у јесен 1941. године, купио је јеврејску кућу у Карађорђевој бр. 44. Кад му је чиновник банке предао кључеве рекао му: – Е сад само молите Бога да се рат што пре сврши. – Дај Боже! рече Најдан. Али један присутни шустер се умеша: – Али нека моли Бога и ко да победи. Јер ако Руси и Енглези победе – зна шта га чека. И газда Најдан спусти на то главу“. На истом месту Бабовић је накнадно написао: „По доласку комуниста на власт, одузете су све те куће и поново продаване“.⁹³ Бабовић је 22. децембра 1943. забележио: „Данас смо први пут одржали седницу Црвеног крста у јеврејској синагоги. Неки ме чудни осећај обузео седећи у богомољи бившег народа – кога више у Шапцу нема“.⁹⁴

91 Г. Бабовић, *Летопис...*, 171.

92 Г. Г. Бабовић, *Дневник...*, 460.

93 *Исто*, 492–493.

94 *Исто*, 530; Под истим датумом, Бабовић је записао у *Летопису*: „Купила општина за 450 000 динара Јеврејску синагогу за потребе Црвеног крста. Биће уређено обданиште, забавиште и кухиња. Сваки дан прима ручак 400 сиромашне деце“. Г. Бабовић, *Летопис...*, 195.

Закључак

Оба мемоарска дела Григорија Глише Бабовића – *Летопис Шапца 1933–1944.* и *Дневник 1941–1945* – представљају не само значајне, већ и јединствене историјске изворе за проучавање Холокауста који је у периоду од 1941. до 1944. године спроведен како над шабачким Јеврејима и Јеврејима емигрантима, припадницима Кладовског транспорта, тако и над припадницима целокупне јеврејске заједнице која је априла месеца 1941. живела или се затекла на тлу немачког окупационог подручја у Србији. Анализом историографских радова који у свом фокусу имају геноцид који је током Другог светског рата спроведен над Јеврејима у Шапцу може се закључити да је деценијама пре публиковања *Дневника* (2005) и *Летописа* (2010), односно од 1962. године када су делови Бабовићевог ратног дневника објављени у локалном шабачком листу *Глас подриња* – рукописна заоставштина Глише Бабовића имала изузетно значајан утицај на обликовање научног дискурса о страдању шабачких Јевреја и Јевреја емиграната, припадника Кладовског транспорта. Пресудан значај за улазак Бабовића у српску и југословенску историографију о Холокаусту имала је монографска студија Станоја Филиповића из 1967. под називом *Логори у Шапцу*. У наредним деценијама интересовање за поједине делове – чешће, Бабовићеве дневничке белешке него летопис (који је ушао у фокус истраживача и истраживачица тек приређивањем и објављивањем 2010. године) – било је условљено различитим интересовањима српске и југословенске историографије за одређене сегменте историје Другог светског рата. Веће интересовање историчара и историчарки Холокауста за страдање припадника бројних мигрантских јеврејских транспорта бацило је ново светло на Григорија Глишу Бабовића као незаобилазног сведока. Нова читања Бабовићевих мемоарских дела отворила су простор за проучавање бројних „епизода Холокауста“ које нису нужно имале везе са историјом најпознатијег јеврејског емигрантског транспорта на тлу немачког окупационог подручја у Србији. Новији радови указали су на дуговечност Бабовићевих рукописа као фундаменталних

историјских извора за проучавање свих фаза у спровођењу Холокауста – од првих мера које су подрзумевале пријављивање, пописивање и одузимање имовине, обележавање, извођење на јавне радове, отпуштање са посла до логорисања и масовних стрељања. Бабовићево сведочанство сачувало је сећање не само на жртве, већ и на злочинце и бројне посматраче. Иако писана из перспективе провинцијског свештеника, Бабовићева мемоаристика пружа мноштво података и увида драгоцених за разумевање различитих аспеката Другог светског рата, како у југословенском тако и у европском контексту.

Резиме

Већина сећања на Холокауст односно на злочин који је почињен над припадницима јеврејског народа који су априла 1941. живели или су се затекли на оним територијама које су улазиле у састав немачке окупационе зоне у Србији „забележена“ је у годинама после окончања Другог светског рата. Ако се изузму, широј јавности добро позната, четири писма београдске Јеврејке Хилде Дајч настала у периоду од 7. децембра 1941. до почетка фебруара 1942. године у Јеврејском логору Земун, данас не постоји ни једно публикувано сећање жртве или преживелог Холокауст почињен на тлу немачке окупационе зоне у Србији настало током Другог светског рата. Због недостатка историјских извора „из прве руке“, посебну пажњу заслужују ретка сведочанстава савременика, насталих за време Другог светског рата на простору немачке окупационе зоне у Србији, међу која се убрајају и два рукописа свештеника Српске православне цркве а након Рата и писца за децу, Григорија Глише Бабовића - *Дневник 1941-1945* (2005) и *Летопис Шапца 1933-1944* (2010). Бабовићева рукописна заоставштина имала је изузетан утицај и значај на формирање историографског наратива о Холокаусту који је током Другог светског рата спроведен над шабачким и Јеврејима емигрантима из кладовског транспорта. Бабовићева мемоаристика препознаје све фазе спровођења Холокауста на простору немачке окупационе зоне у Србији од пријављивања, пописивања и одузимања имовине, обележавања, извођења на

јавне радове, отпуштања са посла до логорисања и масовних стрељања. Бабовић је дубоко замишљен и етичан посматрач не само над хронологијом дешавања већ и над свим актерима Холокауста.

Sources and Literature

Neobjavljeni izvori

Zavičajno odeljenje Biblioteke šabačke: Grigorije Babović, *Letopis Šapca* (rukopis). (cyrillic)

Objavljeni izvori

Babović, Gliša. „Šabac pod okupacijom. 1942. godina (Dnevnik od 1941–1944. godine)“, 49–126. *Godišnjak Istorijskog arhiva* 2/1965. (cyrillic)

Babović, Gliša. „Šabac pod okupacijom. 1944. godina (Dnevnik od 1941–1944. godine)“, 279–344. *Godišnjak Istorijskog arhiva* 3/1966. (cyrillic)

Babović, Grigorije – Gliša. *Dnevnik 1941–1945*. Ruma, Šabac: Srpska knjiga, Šabačko-valjevska eparhija, JIP „Glas Podrinja“, 2005. (cyrillic)

Babović, Grigorije. *Letopis Šapca 1933–1944*, priredila Sanja Petrović Todosijević. Beograd, Šabac: Institut za noviju istoriju Srbije, Biblioteka šabačka, 2010. (cyrillic)

Mi smo preživeli..., priredio Aleksandar Gaon. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 2001.

Mi smo preživeli...2, priredio Aleksandar Gaon. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2003.

Mi smo preživeli...3, priredio Aleksandar Gaon. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2005.

Mi smo preživeli...4, priredio Aleksandar Gaon. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Srbije, 2007.

Mi smo preživeli...5, priredio Aleksandar Gaon. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Srbije, 2009.

Literatura

Anderl, Gabriele, Walter Manoschek. *Neuspelo bekstvo. Jevrejski „Kladovo – transport“ na putu za Palestinu 1939–42*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2004.

Cvejić, Nebojša. „Otpor i odmazda. Šabački kraj 1941“. (Rad je nastao u okviru prezentacije publikacije *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–44. Priručnik za čitanje grada u Šapcu* 30. aprila 2013) (cyrillic)

Filipović, Stanoje. *Logori u Šapcu*. Novi Sad: Novinsko preduzeće „Dnevnik“, 1967.

Grupa autora. *Šabac u prošlosti IV*. Šabac: RNIRO „Glas podrinja“ 1984. (cyrillic)

Koljanin, Milan. *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.

Koljanin, Milan. „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“. *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002*, uredio Andrej Mitrović, 65–101. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006.

Koljanin, Milan. „Uloga logora u gušenju ustanka u Srbiji 1941. godine“. *Vojno istorijski glasnik. Posebno izdanje. 80 godina od početka antifašističke borbe u Srbiji i Jugoslaviji (1941–2021)*. 118–138. (cyrillic)

Manošek, Valter. *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*. Beograd: Službeni list SRJ, 2007.

Milićević, Nataša, Dušan Nikodijević. *Iskustvo jednog Beograđanina 1941–1944*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011. (cyrillic)

Parmaković, Dragoslav. *Mačvanski (Podrinski) narodnooslobodilački parizanski odred 1941–1944*. Šabac: Fond narodnooslobodilačke borbe Podrinja, 1973. (cyrillic)

Petrović Todosijević, Sanja. „Odnos Gradskog poglavarstva u Šapcu prema imovini šabačkih Jevreja i Jevreja iz Kladovskog transporta 1941–1944“, 133–154. *Tokovi istorije* 2/2017. (cyrillic)

Petrović Todosijević, Sanja. „Holocaust With(out) Bullets: The Public and Property of the Jewish People from Šabac and the Kladovo Transport 1941–1944“, 5–15. *AM Journal of Art and Media Studies* 13/2017.

Petrović Todosijević, Sanja. „Čitalački dani Karla Kriša i Valtera Klajna. Jevrejske izbeglice iz kladovskog transporta u Šapcu (1940–1941)“. *Tradicija i transformacija. Transnacionalna iskustva jugoslovenske istorije*, Zbornik radova, ur. Olga Manojlović Pintar, Vera Gudac Dodić, 269–298. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2019. (cyrillic)

Petrović Todosijević, Sanja. „Sistem logora u Šapcu kao deo sistema logora za uništenje pripadnika jevrejske zajednice na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji“. *Zbornik radova Konferencija Jevrejski logor Zemun i Prihvatni logor Zemun prošlost-sadašnjost.budućnost*, Zbornik radova, ur. Nenad Fogel, 73–104. Beograd: Jevrejska opština Zemun, 2021.

Petrović Todosijević, Sanja. „Identitet otpora. Zbirke muzeja Jugoslavije kao izvor za identifikaciju zatočenika i zatočenica Koncentracionog logora Banjica“. *Sloboda je za nas san. Tematski katalog predmeta iz fonda Muzeja Jugoslavije koji dokumentuju život u logorima i represivne mere u toku Drugog svetskog rata*, ur. Veselinka Kastratović Ristić, Ana Panić, 47–71. Beograd: Muzej Jugoslavije, 2022. (cyrillic)

Petrović Todosijević, Sanja. „Jevrejski logor u Šapcu na Savi kao centralno mesto u procesu sprovođenja Holokausta u Šapcu i okolini (jul 1941–januar 1942)“. *Srbija 1941. godine. Zbornik naučnih radova*, ur. Kristina Jorgić Stepanović, 97–116. Kragujevac, Beograd: Spomen-park „Kragujevački oktobar“, Muzej žrtava genocida, 2023. (cyrillic)

Ristović, Milan. *U potrazi za utočištem. Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941-1945*. Beograd: Službeni list, 1998. (cyrillic)
<http://www.open.ac.uk/socialsciences/semlin/sr/hilda-dajc.php> (datum pristupa 29. apr 2023)
<http://www.starosajmiste.info/blog/nebojsa-cvejic-otpor-i-odmazda-sabacki-kraj-1941/> (datum pristupa 29. mart 2023).

Šabac i Jevreji u susretu, Zbornik radova, uredio Miloš Jevtić. Šabac: Makart, 2003.

Vojinović, Živana. *Avramova deca*. Beograd: Orion Art, 2015.

Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002, ur. Andrej Mitrović. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006.

Sanja Petrović Todosijević, PhD
Senior Research Associate
Institute for Contemporary History of Serbia, Belgrade

THE HOLOCAUST IN THE MEMOIRS OF GRIGORIJE GLIŠA BABOVIĆ (1886-1961)

Summary

Most memories of the Holocaust, or the crimes committed against the Jewish people who lived or found themselves on the territories that became part of the German occupation zone in Serbia in April 1941, were 'recorded' in the years after the end of World War II. Except for the well-known four letters of Belgrade Jew Hilda Dajč, written from December 7th 1941 to early February 1942 in the Jewish concentration camp in Zemun, there are no other published writings by Holocaust victims or survivors in the German occupation zone in Serbia during World War II. Due to the lack of 'first-hand' historical sources, special attention should be given to the rare testimonies of contemporaries from the German occupation zone in Serbia dating from the World War II. These include two manuscripts by the Serbian Orthodox Church priest (and post-war children's writer) Grigorije Gliša Babović: *Diary 1941-1945* (2005) and the *Šabac Chronicle 1933-1944* (2010). Babović's legacy had an exceptional impact and significance in shaping the historiographical narrative of the Holocaust carried out during World War II over Šabac Jews and emigrants from the Kladovo Transport. Babović's memoir recognizes all phases of the Holocaust implementation in the territory of the German occupation zone in Serbia: the registration, census, confiscation of property, marking, forced labor, dismissal from jobs and internment to concentration camps, which was followed by mass executions. Babović was a deeply contemplative and ethical observer, not only of the chronology of the events but also of all the actors of the Holocaust.